

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXIII

мај — јун 1975.

Број 3

СТО ГОДИНА ОД СМРТИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ

(поводом стогодишњице његове смрти*)

Пре 100 година — 10. марта 1875. — умро је ван своје земље, ван своје Србије, један од највећих њених људи, један млад човек кога је већ онда па све до дана данашњег напредна Србија тј. слободарски и напредни део српске нације, осећао и осећа као свог најрођенијег, као свог представника и првоборца који се цени и воли као што се цене и воле слобода, честитост и истина за које се он борио.

За протеклих сто година писано је о њему, о Светозару Марковићу врло много: у једној од последњих библиографија о Марковићу, коју је 1971. саставио пољски професор Хенрик Писарек, наведено је 535 библиографских јединица о њему и његовим радовима. Јер, не гвбимо то из вида, и сâм Марковић, иако за врло кратко време, за свега седам година колико је укупно трајао његов радни, публицистички живот, обрадио је, или само додирнуо, већи број тема и објавио мноштво написа о различитим питањима из опште и националне историје као и о питањима савремених и будућих друштвених односа и установа у свету а пре свега у нас, у Србији: писао је о првом српском устанку и о даљем друштвено-економском, политичком и државноправном развоју Србије, о уређењу српске државе, о монархији и о политичким странкама, о социјализму, о Париској комуни и Интернационали, о националном питању српском и јужнословенском, о образовању и васпитавању о друштвеном положају и равноправности жена, о науци, о књижевности и култури уопште. Сви ти проблеми, који на први поглед изгледају разнородни, представљају, у ствари, једну међусобно повезану, кохерентну целину, јер су у Марковића посматрани увек из једног угла и у једној перспективи. Они су, разумљиво, увек привлачили, а и данас привлаче

* Предавање одржано на свечаној академији Правног факултета у Београду 17. марта 1975, поводом стогодишњице смрти Светозара Марковића.

пажњу многих историчара, економиста, социолога, књижевних критичара, правних историчара и политичара.

Мада би то било врло корисно, није прилика, а немамо ни довољно времена, да сада уђемо у свестранији критички преглед и оцењивање свега онога, па ни само оног најважнијег, што је о Светозару Марковићу и његовом делу до сада написано. Ако бисмо се, међутим, тога подухватили, тј. ушли у преглед и анализу досадашњих радова о Марковићу, вероватно бисмо дошли и до оваквих закључака: да су ти радови, уопштено говорећи, врло различитог карактера и вредности — добри или лоши, стручни или нестручни, свечарскопригодни или научнопрецизнији и истинољубивији; даље, да многи од тих написа, и онда када на речи ма величају Марковића, у ствари мимонлазе, промашују суштину и праве вредности Марковића и његовог дела; затим, да се у неким написима из неуједначених, недоречених, недовољно слеглих па и противречних места, реченица или само речи Марковићевих изводе и њему приписују, схватања и гледишта која вероватно или сигурно нису била његова (просто речено: у Марковића, у његовом делу је малтене свако налазио и видео оно што је хтео да нађе и види); да се исто тако и у неким новијим радовима тврди и доказује — што је у ствари недијалектички и недовољно историјски поступак — (а некад се чак с тим оперише као с неспорном истином), да је Марковић био у свему доследни марксиста од кога треба учити марксизам, верни следбеник Марков. Према томе, један, хронолошки изложен, критички преглед текстова о Марковићу говорио би нам вероватно — што је, донекле, и разумљиво — о ауторима тих текстова, о њиховим идеолошко-политичким оријентацијама и интересима, о развоју друштвено-политичке мисли и о приликама у нас после Марковића, више, можда, него ли и о Марковићу самом.

Ми ћемо се, данас и овде, ограничити само на приказ два питања која нам изгледају у Марковићевом делу и за нас данас најбитнија; то су: Марковићев погледи на друштвено-економски и политички развој Србије те његова визија будућности српског друштва, и, потом, његови погледи на национално питање (у Србији и на Балкану).

Али пре но што пређемо на само излагање тих питања, ваља да учинимо две напомене методолошког значаја: (1) српско друштво Марковићевог времена није било стабилно ни искристалисано; напротив, оно се тада налазило, у сваком погледу и на готово свим пољима, у превирању; и (2) друштвене науке у Марковићево време биле су такође у изграђивању и извесном превирању; посебно у области радничког покрета Марковс правац није још био доминантан (Марковић је умро скоро деценију пре Маркса, а пуне две деценије пре Енгелса); у Марковићево време, поред марксизма, коегзистирале су или су се сукобљавале с њим и разне друге струје, као што су била схватања Прудона, Луј Блана, Бакуњина, Ласала и других. Млади Марковић није могао бити имун ни према тим утицајима (и отуда одређени електицизам у његовим учењима), као што, с друге стране, ни превирања у српском друштву нису могла остати без утицаја на његове идеје и на чврстину и доследност у његовим концепцијама. Укратко: Светозара Марковића, да бисмо

га могли разумети и оценити како ваља, морамо ставити и стално држати — или ако хоћете: вратити и враћати — у његово време, тј. у ондашње стање и прилике Србије и у ондашње стање европске науке. Такав методолошки приступ не представља само дуг према њему, Марковићу, већ је то, пре свега, захтев и обавеза према науци. Међутим, ваља и овде приметити како су се у Марковића и у његовом делу, и кроз обе поменуте одребујуће и ограничавајуће околности, ипак пробијале и долазиле до изражаја: његова оригиналност, његова изванредна, управо задивљујућа моћ запажања стварности и његов изузетни дар интуитивног сагледавања будућности.

Да би разумео друштвену стварност свог времена и да би свом народу могао указати на путеве његове борбе за бољу будућност, Марковић се морао окренути најпре прошлости. Свој историјски осврт на корене савремених друштвених и политичких односа и установа у Србији отпочео је с упознавањем првог српског устанка односно стања које је устанку непосредно претходило. У првом српском устанку Марковић је видео епохалан преломни догађај од огромног историјског значаја не само за Србију већ и за све балканске земље. То је била — како је Марковић тачно уочио — не само национално-ослободилачка већ истовремено и социјална револуција, с којом је — како је написао — „српски народ једним махом постао слободан и социјално и политички” и с којом је започео његов нови развитак: пораст вароши и варошког, грађанског елемента а у исто време живље и брже економско и социјално раслојавање села у Србији.

Литература којом се Марковић служио у приказивању и оцењивању првог устанка била је врло оскудна (имао је углавном само Ранкеово дело о српској револуцији), а од историјских извора само Вукове радове и мемоаре проте Матије; други извори нису му били доступни, па је вероватно то био један од разлога (свакако не и једини) што је његов приказ околности и уопште унутрашњих односа и установа устаничке Србије испао прилично мањив, с доста грешака и празнина, некако одвећ идеализован, јер је у њему веома наглашен патријархални карактер устаничких власти и установа, а занемарен, ако не и игнорисан, већ започети процес друштвеног, класног раслојавања. У сваком случају, међутим, изгледају тачна Марковићева запажања да се у току првог српског устанка начело монархијске власти није још јавно и јасно истицало и да је било извесних елемената — то су, по Марковићу, породичне задруге и сеоске општине — из којих би се евентуално дало закључити да је тадашња Србија, која се национално ослобађала или делом била већ ослобођена, могла од патријархалне постати демократска држава. Најбитније у првом српском устанку била је околност да је њиме отворен нови пут којим су кренули један ослобођени народ и у њему водећа једна нова друштвена класа која се у ходу и организовала и јачала.

Тај нови пут отворен првим устанком није, међутим, био ни лак ни прав. Већ у другом устанку, који је у свом садржају имао исте циљеве као први, ствари су — како је то видео С. Марковић — кренуле

друкчије, или странпутицом. Народу у Србији испречиле су се биле на његовом путу пуног ослобођења и демократског преображаја, почев већ од 1815, две највеће и најозбиљније сметње: монархија и бирократија, које су се биле повезале с турским господарима. Унутрашњу аутономију од 1815. и од 1830. Србија је скупо платила: не само новцем него и прихватањем монархијског система власти у земљи и својом спољном националном политиком. Марковић је много тачних (истинитих) и тешких речи рекао и о монархији и о бирократији у Србији. Он је више пута наводио оно место из хатишерифа и берата од 1830. којим султан даје Србију кнезу Милошу и његовој породици као поклон за његове личне врлине, као и оно друго место, из говора уставобранитељског првака Аврама Петронијевића, о карактеру и о значају прве бирократије у Србији: „Као што су пређе заповедали Турци, тако нам је заповедио цар (султан) да и сад имамо место војводе — начелнике, место кадије — судије, место субаше — кметове, који ваља да заповедају народу.” Задобијена унутрашња аутономија захтевала је већи број професионалних чиновника, који су истисли раније неплаћене старешине, а себе сматрали као „слуге кнежеве и ситне господарчиће над народом”, и тако се понашали.

Бирократски олигархијски систем уставобранитељске владавине значио је такође, као и Милошева апсолутистичка влада коју је сменио, напуштање првоустаначких традиција, револуционарног курса и у унутрашњој и у спољној политици земље. Као што је већ у досадашњој литератури истакнуто, Марковић је био у праву кад је у бирократији Србије гледао, бар за своје време и за оно које му је претходило, друштвено-економску снагу, фактор у процесу првобитне акумулације, неку врсту замене за буржоаску друштвену класу које у Србији тог времена још није било.

Нешто под извесним утицајем унутрашњих друштвено-економских промена, а више под утицајем револуционарних збивања у Европи 1848/49. године, у Србији се у то време први пут чуо глас једног новог, младог покољења, претежно интелектуалаца, њихов „први енергични протест што Србија нема ни унутарње ни спољне слободе”. То је био глас првих либералних идеолога у Србији који ће после десет година, на Светоандрејској скупштини, променити владоца, али оставити без промена и бирократску стварност и свемоћ владоца.

Привлачни програм првих либерала и либералне омладине о „слободи изнутра и споља” прихватиће и Светозар Марковић, и у првој својој младости он ће бити активан и увећени члан Уједињене омладине српске. Али када је десно крило либералне странке после убиства кнеза Михаила дошло на власт и када је објавило тзв. „намеснички” устав, ту велику обману српског народа, — Марковић ће изићи на политичку позорницу и ући у јавни, политички живот као њихов, временом све жешћи, идејни противник. И нико, чини се, као Марковић, није увиђао ни показао тако јасно, на конкретном примеру либералне странке у Србији, колико је тај политички либерализам у Србији био у ствари далеко од демократије и од правих народних интереса. Критикујући 1870. орган

уједињене омладине „Младу Србадију”, Марковић је писао: „Слободњачка (Либерална) партија, која је то хтела, морала је имати непријатеље у свој бирократији, која је била врло силна а није имала *никакве потпоре* у народу. Ви — довикивао је Марковић либералима — нисте били кадри да *ступите у редове* народа и да се из редова народа борите и против глупости, предрасуда и патријархалних појмова народа и против бирократске системе, већ сте мислили да „одозго” реформишете Србију; да из редова бирократије уништите бирократију. То је било бесмислено — зато сте пропали”. У вези с овом оценом либерала у Србији, треба додати и Марковићеву реалистичку, дијалектичку оцену српског народа коју је у истој прилици, у полемици с главним идеологом српског либерализма Владимиром Јовановићем, Марковић изрекао, као и Марковићево гледање на тзв. културно наслеђе српског народа, његов захтев који је и данас сачувао своју актуелност: „У нашој, унутрашњој сопствености” мора бити нечега што је тврдо и темељито, иначе ми не бисмо могли опстати до сада као народ; али тако исто мора бити нешто тврдо и трошно (између осталог, то су његови патријархални, а не демократски политички појмови), иначе не би били до данас овако слаби, поцспани и покорени туђинцима. Оделити ваља једно од другог (...). Оно само што је за употребу ваља чувати; оно што не ваља треба избацити напоље”.

Године у којима је Марковић започео, „сам против свих”, борбу не само против либерала него и против свега што је у Србији његово време било тврдо и назадно, биле су, као што смо већ поменули, године превирања, у извесном смислу и преломне; Србија је у то време била у друштвено-економском погледу веома заостала и врло сиромашна земља, земљорадничка, без индустријске производње (ако под индустријом не подразумевамо ону једну државну војну фабрику, неколико пивара и десетак парних млинова, колико је тада укупно имала). Али баш у тим годинама тј. у периоду после седамдесетих година почиње бржи привредни развитак који изазива одређене потресе и у селима и у градовима. То је време када робно-новчани односи коначно преовлађују и у селима Србије, када се унутрашње тржиште проширује, а привредни саобраћај између села и града постаје чешћи и интензивнији; када се и по селима масовно отварају дућани и када процес пауперизације сељака услед њихове задужености и презадужености достиже врхунац, због чега се морају предузети и неке посебне мере финансијске и правне природе. То је такође време када се почев од 1869. и у варошима оснивају прве банке у Србији. То извесно брже продирање и јачање капиталистичких елемената (ма колико оно само по себи било скромно) у још увек привредно веома неразвијеној, заосталој земљи нужно је изазивало друштвене потресе, осиромашавање и незадовољство, бунтовност пауперизованих сељака и других група становништва у Србији (школске омладине, широких слојева ситне буржоазије итд.).

То је истовремено било оно плодно друштвено тле на којем је и због чега је Марковић могао наћи присталице у Србији, нарочито после свог повратка крајем јула 1870, тле на коме је и због чега је и прогла-

шење Париске комуне, прве радничке владе у Паризу у пролеће 1871 — (као и неких ранијих европских револуционарних и напредних покрета) наишло на релативно значајан одјек у Србији. Већ трећег дана после насилног угушења Комуне у Паризу изишао је у Београду први број листа „Раденик“ под уредништвом Светозара Марковића и у првом броју чланак *Погибија Париске комуне*, којим Марковић у време највећег терора подивљале победничке буржоазије и хајке против социјалиста у читавој Европи храбро устаје у одбрану Комуне и њених начела, довикујући њеним клеветницима да ће из старе мржње између радника и господара понићи нове револуције много страшније и веће но што је била Комуна. Комуни је Марковић посветио неколико својих снажних и убедљивих чланака, а од јула месеца почео је у „Раденику“ објављивати и Адресу Генералног већа Међународног радничког удружења о грађанском рату у Француској, коју је Маркс написао 30. маја 1871. године.

Под идејним утицајем Париске комуне, с једне стране, а као реакција на бирократски систем и централистичку управу тадашње Србије, с друге стране, јавља се још 1871. у Марковића концепција о општини као основној самоуправној ћелији организованог друштва и о организовању социјалистичког друштва као тзв. велике општине или савеза општина. Ту концепцију, која је најпре само два месеца после угушења Париске комуне изнета у једном програму Марковићевих пријатеља и сарадника, Марковић је поновио у политичком програму од новембра 1873. и разрадио у низу чланака у листовима „Јавност“ и „Ослобођење“ које је 1873. издавао у Крагујевцу. У основицу своје самоуправне концепције Марковић је ставио општину схватајући је као основну ћелију друштва и као једну целину (економску, управну, просветну итд.), као „облик државе“, која треба да обезбеди економску и политичку слободу народа. Другим речима, тражећи укидање бирократије, уништење централистичког управног система и његово замењивање системом самоуправних јединица, Марковић је у ствари тражио пуну и радикалну демократизацију Србије, претварање српске државе у скуп слободних општина. „Ништа није лубе — писао је тим поводом Марковић — но претпостављати, да већина грађана у земљи, већина општина итд. неће да ради као што интереси свију захтевају, да је нужан вечито неки пандур над њима, који ће да чува закон. — Уопште ваља сматрати људе као — људе. Ваља увек имати на уму да већина грађана у земљи жели да живи својим радом; према томе они желе ред и сигурност, просвету и сваки напредак, који доноси бољитак сваком појединцу, дакле и целом народу. Даље ваља сматрати да су већина људи толико разборити и увиђавни, да ће умети увек да оцене рад, поштење и способност својих суграђана, с којима су сваки час у додиру; према томе, да ће она умети увек у свом блиском кругу да избере најбоље и најпоштеније људе, којима ће поверити вршење својих општинских послова. — Ето откуд ми изводимо потребу општинске самоуправе. Ми никако не сматрамо, да општина има неке тако одвојене интересе, да се ти интереси целе земље не тичу, да општина може бити држава у држави... Што се народи буду више развијали, све ће

више ишчезавати границе између појединих општина, и може доћи време, кад ће цела држава бити једна велика општина, или једна велика задруга". Зато је Марковић тражио „да се садашњи бирократски систем управе уништи, а да се утврди самоуправа народа у свима струкама".

Остаје још да се види да ли је Марковићева концепција самоуправе значила и његово напуштање социјалистичког програма и прелаз на буржоаско-демократски политички програм, као што је то у основи тврдио Јован Скерлић, а ако то не значи, тј. ако је Марковић остао до краја живота на социјалистичким позицијама, како је замишљао пут до социјалистичког друштва, односно прелаз на њ. Једно је извесно, а наиме: да је неразвијеност, сиромаштво и заосталост тадашње сељачке Србије био главни разлог лутањима, нејасностима и неодређеностима у Марковића кад је о тим питањима писао. Њему је једно било јасно: да се насилном, револуционарном експропријацијом владајуће класе одн. владајућих друштвених група у тадашњој Србији не би стварно ништа добило, јер првих капиталистичких газдинстава и није тада било у Србији. Зато је — мислио је Марковић — у Србији актуелна политичка а не социјална револуција. „Кад би се у Србији уништила само бирократска система — писао је једном свом пријатељу из Новог Сада 1873 —, те нестало чиновника (...), наше 'капиталисте' били би просјаци, а народ отуда не би добио ни мрве капитала, који је потребан за производњу". Отуда Марковић пледира за један, очигледно нужан, дужи политички пут до социјализма, при чему се рачуна и с активирањем сељачких маса као с важним фактором у политичком животу земље. Јер — по мишљењу и речима Светозара Марковића — социјализам се не може насилно наметнути друштву, ако га друштво неће. „Услов је (за остварење социјалистичког друштва) да социјалистичка партија постане морално снажна, снажна поверењем народа да ће му она донети боље живовање". И у неким другим својим писмима он је свој програм о уређењу економских и политичких односа уопште, а посебно самоуправе — која је увек била и остала за слободарске сељачке масе српског народа најпривлачнија тачка — сматрао прелазним. „Ми смо — тврдио је у једном писму — ставили за основ нашег политичког рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу". Сви ти Марковићев ставови о социјалистичком преображају Србије очигледно нису ставови аутентичног Маркса, али је сигурно да, по свом духу, никако нису ван марксизма.

Друго питање — национално — на које сад прелазимо, било је у схватањима Светозара Марковића, нераздвајно, дијалектички, међусобно повезано с оним првим о коме смо досад говорили: с унутрашњим друштвено-економским и политичким уређењем и развитком земље. Начелно говорећи, Марковић је сматрао да национално питање — или „начело народности" или „покрет народности", како га је он називао — није битно ни основно; главно је какав је карактер и циљ неког националног покрета, шта он у себи садржи: напредне или назадне тежње од-

носно захтеве. Битно је за какав се друштвени и политички систем бори један национални покрет, јер сваки се под именом борбе за „народност” у ствари бори за одређено друштвено и политичко уређење.

Мада је национално питање у Марковића, чини нам се, чвршће постављено и јасније обрађено него оно прво о коме смо раније говорили, или нека друга питања из његовог дела, ипак ћемо и у тој области наићи на нека нејасна, недоречена места или на ставове које је каснији развитак демантовао. У комплексу српског и јужнословенског питања у Марковића можемо разликовати, у ствари, најмање три тематске области: (1) национално питање Срба у Србији, затим (2) национално питање других југословенских народа у оквиру Аустро-Угарске, и (3) питање јужнословенског или балканског уједињења, предуслова и начина тог уједињења.

Марковић није био први човек који је у Србији поставио српско национално питање, тј. питање потпуног ослобођења и независности тадашње Србије, ослобађања свих Срба, и оних ван Србије, испод туђинске власти те њиховог уједињења са Србијом, и који је потражио путеве за решавање тог питања односно тих питања. Знатно пре Марковића, може се рећи још од самих устанака почетком XIX века, то се питање појављивало у јавном животу земље, ако не увек и на дневном реду званичне спољне политике српских влада. Први га је, као што је познато, формулисао и, у сарадњи с пољском политичком емиграцијом, дао један план за његово решавање, Илија Гарашанин у тзв. Начертанију 1844. године; затим, касније, упоредо с покретом Уједињене омладине српске, кнез Михаило са својим либералима у време друге своје владе. То је познати програм припрема за ослобођење још неослобођених Срба из суседних земаља које су тада третиране као искључиво или бар претежно српске, у првом реду Босне и Херцеговине, Старе Србије и Црне Горе, и њиховог присаједињења матичној српској кнежевини, другим речима: програм Велике Србије. Јер је — по речима Гарашаниновим — тадашња Србија била тако мала да у том стању није смела остати ни из спољних ни из унутрашњих разлога: вазда споља угрожена у свом опстанку, она се није могла развијати ни напредовати ни изнутра, ни у економском, ни у политичком, културном ни у било ком другом погледу.

У том резонувању дотле, и само дотле, и Марковић се слагао са званичном спољном политиком српских влада. Али је он врло рано почео тврдити и доказивати да је такав владин програм — који се онда називао обично „велика мисао” Михаилова или српска — потпуно нереалан и фантастичан, јер не води рачуна и о вољи и интересима друге стране, а наиме: Велика Србија биће могућна само онда ако својим друштвено-политичким уређењем буде привлачна за све суседне Србе, и, затим, ако води рачуна о дружничјим условима историјског развитка тих суседних земаља. „Босна је — писао је, између осталог, Марковић — земља где је српски народ подељен на три вере о чему се још дуго мора водити рачуна (...). По економском и друштвеном развоју и по свести о самоуправи, Црна Гора се такође сасвим разликује од Србије. Ерце-

говина се једним делом приближује Босни а другим Црној Гори; Стара Србија, опет, једним делом приближује се Србији, другим такође Црној Гори. Код оваквих разлика заиста нема смисла установљавати у свим овим земљама „јединство канцеларија“ и уводити неку пандурско-полицијску „државну“ систему као што је данашња у Србији“. Том народу „потребно је ослобођење и културно уједињење, а не уједињење канцеларија које би му довеле неизбежно тиранију и материјално пропадање“.

За Марковића сама мисао „српско јединство“ била је најреволуционарнија мисао на читавом Балканском полуострву, јер је претпостављала и у себи садржала: уништење два царства (Турске и Аустрије) и престанак две балканске кнежевине (Србије и Црне Горе) као и преврат у целом политичком уређењу српског народа. Другим речима, Марковић је замишљао и тражио, као решење српског националног питања, стварање једне, и то нове — нове не само по територији него и по свом унутрашњем друштвено-политичком уређењу — српске државе из делава два царства и из две српске кнежевине.

Додајмо томе да је последње године свог живота, 1875. када је избио масовни устанак у Херцеговини и у Босни, Марковић био за активно помагање тог устанка, што значи и за рат с Турском, али опет — за *народни рат*. Објашњавајући у свом листу „Старо Ослобођење“ шта под тим подразумева, он је писао о условима под којима би се једино могло или морало извршити уједињење устаничких крајева Турске са Србијом, јер „нема смисла мислити да ће ослобођени крајеви из благодарности примити од Србије њен бирократизам, који им очевидно не може дати оно за што они сад проливају своју крв“. Према томе, најпреча потреба народа у Србији јесте њен унутрашњи преображај, а рат с Турском и уједињење с осталим деловима српства могу — надао се Марковић, и зато био за рат — помоћи српском народу да се тај преображај што пре и што потпуније изврши.

Хрватским националним питањем и националним питањем других југословенских народа у Аустро-Угарској Марковић се, разумљиво, бавио мање него српским националним питањима. (Интересантно је узгред поменути да Марковић није инсистирао, вероватно због одређеног потцењивања значаја нација и националне свести, на концепцији националног, српско-хрватског унитаризма, као што су то касније, у XX веку чинили и несоцијалисти и социјалисти у Србији и у Хрватској). Иако је о томе мање писао, он је и то дао (у неколико својих чланака) нека запажања и решења која се могу сматрати врло добрим, чак и визионарским, јер их је каснији развитак у потпуности потврдио. Најважније у његовим ставовима око тог питања био је енергичан захтев да Аустрију, такву каква је, треба разорити. (Подсетимо се да су знатно касније тај захтев, изражен у паролу: *Austria delenda est*, прихватили и истицали као свој први и основни захтев грађански политичари југословенских земаља који су као политички емигранти за време првог светског рата заједно са српском владом радили на решавању југословенског питања). — После француско-пруског рата и уједињења Немачке 1871, Аустроугарска монархија запала је била у нову кризу; упућена од тада само на

своје земље у Подунављу, она је морала још једном да преиспита своје дуалистичко уређење засновано на аустро-угарској нагодби од 1867. У Монархији се тада јавила једна федералистичка струја, чији је долазак на власт побудио у многим словенским круговима наивну наду у федералистичко преуређење Монархије, у коме ће Словени имати већину, дакле у могућност „Словенске Аустрије” одн. Аустро-Угарске. Марковић је, реагујући одмах на то, у три своја чланка у „Раденику” рекао јасно и одлучно: (1) да не треба веровати у нову, равноправну, словенску, савезну Аустрију, и (2) да би федеративна словенска Аустрија, и кад би се могла остварити, значила назадак у историји аустријских народа, да би то било најгоре решење за све аустријске народе, због врло компликованих међусобних односа и надлежности, због постојања историјских и неисторијских народа у Аустрији, због историјских права на којима се држи немачка и мађарска владавина над аустријским народима, итд. Једино право решење за народе у Аустрији јесте да се Монархија Хабсбуршка разруши; то ће омогућити Србима, Хрватима, Словенцима, Румунима да се сједине с другом својом браћом који живе ван Аустро-Угарске. У исто време Марковић је опомињао политичаре Хрватске да се махну игре у парламентима (саборима) који се скуљају под круном св. Стевана и који им не доносе ништа осим понижења, те да се морају борити против тзв. историјских права, а не мирити се с њима. „Крајње је време — писао је Марковић — да Срби и Хрвати увиде да њима не треба држава Аустро-Угарска”, да је за њихов развитак она штетна и да је зато ваља уништити. Старчевићевој странци права, коју је иначе ценио, Марковић је посебно замерао што борбу против Аустрије и за независну хрватску државу заснива на историјском праву Звонимирове круне, а не на слободи и праву човека и народа да сами собом располажу.

Посебно о југословенском уједињењу тј. о стварању заједничке државе југословенских народа Марковић, у ствари, нигде није говорио изречно. Он је (вероватно опет због одређеног потцењивања значаја нација и националне свести) говорио најчешће о *балканској* федерацији: покрећући лист „Раденик” 1871. предвиђао је у програму „уједињење балканских народа на бази правог федерализма по народности, тј. да сваки народ образује засебну целину, и да народи између себе образују савезну државу”. У последњем свом значајном раду, у расправи „Социјализам или друштвено питање” писаној само неколико месеци пред смрт, Марковић је говорио о потреби непосредног стварања српско-бугарске федерације која би се касније могла проширити у читаву балканску, па најзад и у јужнословенску федерацију. „Унутрашњи развитак и спољни политички услови — писао је Марковић 1875. године — гоне српски народ да као своју мету стави: ослобођење и федерацију српско-бугарску, не по народностима но по стварним потребама. А ова федерација може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву и још даље, ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава”; та се федерација — према Марковићевим идејама — не би оснивала „на начелу народности”, но на личној слободи оних који ств-

пају у савезну заједницу. „Али тим самим начином — додаје Марковић — ујемчава се и свачија народност, јер се томе даје право и свакој народности да заузме самосталну групу у савезу”.

Марковићеве одређене заблуде у излагању националног питања и тражењу решења за њ, очигледне су. Остављајући по страни његово третирање извесних југословенских земаља као искључиво српских, што је била не само његова него и заблуда његовог времена, — треба поново скренути пажњу на његова схватања — вероватно у основи утопистичка — о примату индивидуалних и социјалних слобода које ће наводно потиснути значај нација и национално питање гурнути на сасвим небитан, споредан колосек. Даљи историјски развитак демантоваће та његова схватања.

Па ипак, кад је реч о националном питању треба утврдити: да је идеја о балканској федерацији у социјалистички преуређеном балканском простору била идеја Марковићева, и да ће њу касније прихватити и унети у свој програм Српска социјалдемократска странка, а још касније повремено и Комунистичка партија Југославије.

*

Покушали смо да изложимо схватања Светозара Марковића о два важна проблема, његове ставове и неке његове предлоге решења за њих.

Нисмо сигурни да смо успели у настојању да те проблеме што верније и у самом њиховом језгру прикажемо, а још мање да преко њих дамо верну слику Марковића и онога што је у његовом делу најбитније. А чини нам се да то не бисмо успели ни ако бисмо узели у разматрање и сва друга питања — појединачно, свако за себе — којима се Марковић бавио. То није само због тога, или је најмање због тога, што Марковић о свему што је писао није писао систематизовано, на једном месту и у једно време, и што у његовом делу има заиста и недовољно јасних па и контрадикторних места.

Најбитније, изгледа нам, то што Марковићева права величина и није била у појединим његовим ставовима, у обради појединих питања, него у њему целом и у његовом делу *целовитом*. Анализирати Марковићеве ставове у појединим питањима, детаљно и минuciозно претресати његова мишљења и тврђења, тражити им корене и упоређивати их с другима — такав захтев, иначе у основи научно оправдан, који се понекад и с неких страна и изречно поставља — чини нам се неоправданим, па чак и неправедним кад је реч о Марковићу; имамо утисак да би то било као неко секцирање цела, жива човека. Јер Марковић је велики, нећемо претерати ако кажемо и горостасан, само онда ако се посматра у укупности његова живота и рада. Марковић је утицао на своје савременике и на покољења која су му следила не толико овим или оним својим написом, ставом или предлогом, колико укупношћу свог дела чији су делови унутрашње повезани, јер су дати сви из једног угла

посматрања, писани с погледом у будућност и ради преображаја друштва. Већ је раније констатовано (и то је, на свој начин, морао потврдити један од његових противника, Љ. Недић) да се, за разлику од Вука и Његоша чије се дело тицало само појединих праваца народног живота, Марковићево дело тицало свих и да се свуда опажао његов утицај.

Он и данас плени оне који га читају *целином* свог дела, јединством своје писане речи и свог живота, повезаношћу своје идеологије са практичном делатношћу и борбом, својом спремношћу на жртве за своја убеђења, својом искреношћу и својом моралном лепотом, својим указивањем на снагу друштвених услова и на значај ослобођења човека, својим хуманизмом. И додајмо томе: и својим визионарством, јер доиста човек се, коликогод се томе одуширао, тешко може отети утиску да у његовом укупном делу не види једног далеког претечу, „весника буре” који је, са свим оградама и ограничењима, још пре сто година „у свом духовном оку” сагледао, борећи се за њу, једну велику друштвену заједницу на Балкану, на социјалистичким и самоуправним темељима засновану.

Драгослав Јанковић

РЕЗЮМЕ

Сто лет со дня смерти Светозара Марковича

В лекции о Светозаре Марковиче, в связи с столетием со дня его смерти, автор выделил и разобрал два вопроса: 1) Взгляды Марковича на общественно-экономическое и политическое развитие Сербии и его видение будущего сербского общества, и 2) Взгляды Марковича на национальный вопрос у нас, а именно: а) на национальный вопрос сербов в Сербии, б) на национальный вопрос других югославских народов в границах Австро-Венгрии и в) на вопрос югославского или балканского объединения, а также претпосылок и порядка этого объединения.

Изложив и рассмотрев эти вопросы, автор все же напоминает и подчеркивает, что подлинное величие и историческое значение Светозара Марковича заключается не в отдельных его позициях и не в разработке отдельных вопросов, а в нем самом и в его деятельности *в целом*, в совокупности его жизни и его деятельности.

The hundredth anniversary of Svetozar Marković

The author has pointed out and represented two questions in his lecture on Svetozar Marković on the occasion of the hundredth anniversary of his death: 1) Marković's views on the socio-economic and political development of Serbia and his vision of the future of Serbian society, and 2) Marković's views on the national question here; a) on the national question of the Serbs in Serbia; b) on the national question of other

Yugoslav nations within the frame of Austro-Hungaria; c) on the question of South Slav or Balcan federation, and conditions and ways for such federation.

Having pointed out and discussed these questions, the author has reminded that Markovic's real magnitude and historical significance is neither in his *single* opinions nor in the treatment of certain subjects, but in himself and his whole work, in the entirety of his life and work.

RÉSUMÉ

Le centenaire de la mort de Svetozar Marković

Dans sa conférence sur Svetozar Marković, à l'occasion du centenaire de sa mort, l'auteur a expliqué et mis en relief deux questions, à savoir: 1) Les vues de Marković sur le développement socio-économique et politique de la Serbie et sa vision sur l'avenir de la société serbe et 2) les vues de Marković sur la question nationale chez nous, à savoir: a) sur la question nationale des Serbes en Serbie, b) sur les questions nationales des autres nations yougoslaves dans le cadre de l'Autriche-Hongrie et c) sur la question de l'unification yougoslave ou balkanique, condition préalable et mode de cette unification.

Après avoir exposé et débattu ces questions l'auteur rappelle quand même et souligne que la vraie grandeur et l'importance historique de Svetozar Marković ne consiste pas seulement dans ses attitudes *particulieres* ni dans l'élaboration de certaines questions, mais en lui-même et dans son travail *intégral*, dans l'ensemble de sa vie et de son travail.